

מבוטשאטש לתלפיות

דן לאור, ש"י עגנון (גדולי הרוח והיצירה בעם היהודי), ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, תשס"ח, עמ' 205

עורכי הסדרה 'גדולי הרוח והיצירה בעם היהודי' לא יכלו לבחור בחירה נאותה יותר מלהקדיש אחד מכרכיה לשמואל יוסף עגנון. הפנייה אל דן לאור, החוקר והביוגרף הנודע של עגנון, שפרסם בשנת 1998 את הביוגרפיה עבת הכרס של הסופר, מובנת מאליה. הספר החדש יצא עשר שנים לאחר פרסומה של הביוגרפיה החשובה היא, הוא קצר בהרבה, מפורט פחות ועמוס פחות עדויות ומסמכים, ויעדו חורג הרבה מעבר לעולם המחקר האקדמי: 'מעל לכול עמדה לנגד עיני', כותב לאור, 'השאירה לקרב את עגנון לציבור רחב של קוראים, לומדים ומתעניינים' (עמ' 7). איני שופט אובייקטיבי במקרה זה, שכן אני חוקר את כתבי עגנון זה עשר שנים, אבל אם הספר מרשים את ה'מתעניינים' בשליש ממה שהרשים אותי, הרי המטרה הושגה.

הפרק הראשון מתאר את תקופת בוטשאטש בחייו של עגנון: מלידתו בשנת 1887 עד עלייתו ארצה בשנת 1908. מדהים הוא הגלגול הדרמטי של נער הכותב שירה פרוכינציאלית בידיש לסופר צעיר מבריק הזוכה לתמיכתו ולאהדתו, אם לא להערצתו, של יוסף חיים ברנר. עם זאת כבר ביצירותיו הראשונות אפשר למצוא את יסוד נשמתה של היצירה העגנונית המהוללת. בצדק מצטט לאור את יצירתו הראשונה של עגנון בעברית (1904), שיר על ילד שיורה חצים בשטן

בקלויז, ומביא מדבריו של דב סדן, שראה בשיר השתקפות של דימוי העצמי של המחבר. אוסיף רק שדמות הילד כשליח ציבור, שהתגלגלה מאוחר יותר לדמויות כבודות המשקל של חזנים-צדיקים המקדשים את שם ה', משקפת לא רק את שאפתנותו של עגנון הנער (ובעצם הגבר הצעיר) 'לגדולות', כלשונו של לאור בעקבות סדן, אלא בעיקר את תפיסתו התאולוגית-סוציולוגית את עצמו כאמן שליח ציבור.¹ תפיסה זו השתנתה מעט מאוד במרוצת השנים, וודאי שהיא לא השתנתה בתקופה השנייה בחייו של עגנון, תקופת יפו.

בשנת 1908, מספר לאור בפרק השני, עלה עגנון ארצה, ובאותה השנה פרסם את הסיפור שהביא לו את ביכורי התהילה ואת שם העט שלו – 'עגונות'. זהו ללא ספק סיפור מורכב, עמוק ומסתורי למדי, סיפור ארס-פואטי וקבלי במלוא מובן המילה. לכן מתמיה משהו שלאור בחר לציין את קריאתו הראליסטית-ביקורתית, בנוסח משכילי דווקא:

במסווה של סיפור מסורתי [...] הציג עגנון עולם קרוע, מסוכסך ונטול חסד, הרחוק מרחק רב מעולמם של סיפורי יראים. [הסיפור עלה על יצירות קודמיו של עגנון] בתוכנות האנושיות שעלו ממנו: המשבר בחיי הנישואין, תחושת הזרות הנוצרת בין בני הזוג וההעדפה הברורה של ההתקשרות המבוססת על אהבה ועל כמיהה ארוטית על פני התקשרות שמקורה בשיקולים בעלי אופי חברתי. בין השיטין גם סיפר עגנון סיפור עגום וקורד למדי על הארץ שזה מקרוב בה לגור בה (עמ' 24).

וזאת בשעה שכבר בעמוד הבא מביא לאור ממאמרו של ברנר ב'הפועל הצעיר' ממאי 1909, מאמר שבו השווה את 'עגונות' ל'מעשיות היותר

1 ראו: ה' ויס, 'סיפורי החזנים לעגנון', עמודים, 614 (תשנ"ח), עמ' 21-25.

או נאור־רומנטיים, חזקים ככל שהיו, אלא בתשוקה בלתי נשלטת לכתיבה יהודית מסורתית. דווקא סיפורי פולין, שמופיעות בהם לעתים דמויות אנושיות ועסיסיות של גויים, חושפים את המטפיזיקה היהודית של מרכז הקהילה הקרושה, שממנו התבונן המספר בעולם. עגנון כתב ברצינות ובכנות גם כשהתלוצץ ושיחק, הוא לא ערגה רומנטית לשורשים, משום שמעולם לא ניתק מהם, והמילה היהודית לא הייתה עבורו פולקלור משום שהוא חי אותה ולא התבונן בה מן הצד. מצב הדברים הזה התבהר בתקופה הבאה בחייו של עגנון, שבה עוסק לאור בפרק הרביעי בספרו.

פואטיות של ר' נחמן מבראצלאב' (עמ' 25).² בכל אופן עגנון של תקופת יפו מצטייר כדמות פרדוקסלית למדי, כמחברם של הסיפור 'והיה העקוב למישור' ושל סיפורי אהבה כמו 'אחות' ו'לילות'. האם באמת ינקו סיפורים אלו ממקורות שונים, היהודי-הפולקלורי והנאור־רומנטי, כדברי לאור? האם מקורות אלה באמת שונים כל כך זה מזה? או שמא סיפורים אלה כאחד שאבו את כוחם מבאר מים חיים של החכמה היהודית רבת הפנים?³ כך או אחרת, המורכבות הלכה והתגברה בתקופה הבאה בחייו של עגנון, שנפתחה עם צאתו לברלין בשנת 1912.

לתקופת גרמניה (1912-1924) מיוחד לאור את הפרק השלישי בספרו. ככלל הערכותיו את יצירת עגנון בתקופה זו משכנעות בהחלט, למעט אותם המקרים שבהם לעניות דעתי הוא ממעיט ברצינותו ובכנותו של עגנון ביחסו אל 'העולם היהודי המסורתי' (עמ' 53). ייתכן שמפאת קוצר היריעה לא הרחיב לאור דיבור על סיפור כמו 'נפלאות שמש בית המדרש הישן' והסתפק בכך שתיאר את הסיפור הרציני והמורכב הזה כ'סיפור היתולי, המגלה את המתח בין יהודים לגויים' (עמ' 52). וייתכן שמאותה הסיבה לאור מאפיין את 'הכנסת כלה', סיפור הגרעין של הרומן הנודע, כ'סיפור קומי' (עמ' 53). לעומת זאת הוא מדגיש חזור והדגש גורם חיצוני ושולי לדעתי לפריחת ספרות העיירה של עגנון ולהתקבלותה האוהדת – 'הרנסנס היהודי בגרמניה' (שם), הגעגוע לשורשים המזרח אירופיים בקרב האינטלקטואלים היהודים. נדמה לי שכבר בתקופה זו בחיי עגנון נהיר היה שיצירתו והתקבלותה מונעות לא באפנות פולקלוריסטיות חולפות, לא בהלכי רוח רומנטיים

3 ראו למשל: צ' ויס, 'מות השכינה' ביצירת ש"י עגנון: קריאה בארבעה סיפורים ובמקורותיהם, רמת־גן תשס"ט, עמ' 92-116.

2 צבי מרק, בהוצאתו בכנס עגנון שהתקיים באוניברסיטת בראיילן ב־2 במרס 2010, עמד על חשיבותם של משקעי יצירת ר' נחמן בכתיבה העגנונית.

השלושים ובתחילת שנות הארבעים, כמו הרומן 'אורח נטה ללון' (1939), פותח לאור דיון בייצוג השואה בכתבי עגנון. הפרק מסתיים בהערה על הסיפור 'הסימן', אשר 'מכלל יצירתו של עגנון היה לסיפור האחד והיחיד הנושא את התו המובהק של "סיפור שואה"' (עמ' 134). לעניות דעתי 'אי הכתיבה' של עגנון על השואה, כמו 'אי כתיבתו' על פוליטיקה, זועקת מעשרות סיפוריו באין-סוף רמזים וגם במפורש, כמו למשל בסיפורי 'קורות בתנינו' ו'עיר ומלואה', ולאור עצמו מציין זאת בהציגו ספרים אלה בהמשך הביוגרפיה. אני מצדד בדעה כי החל ב'אורח נטה ללון' (שנכתב לפני השואה) לא הפסיק עגנון לכתוב על השואה,⁵ אם כי רווחת גם דעה המצמצמת נושא זה לסיפורים אחדים, לעתים לסיפור 'הסימן' בלבד.

בפרק השביעי לאור מרחיב בהצגת הרומן 'תמול שלשום' (1946), ובייחוד בדיון בסיומו הטרגי. מדבריו, המאזכרים בין היתר את מאמריו של ברוך קורצווייל בנושא, עולה תמונה חלקית למדי ומעוותת משהו של רומן פסיכולוגי-חברתי אנטי-דתי ואנטי-ציוני.⁶ את 'אחד מסיפורי המופת' של עגנון 'שני תלמידי חכמים שהיו בעירנו' (1946) לאור מציג דרך עיניו של אפרים אלימלך אורכך, כנראה מתוך הזדהות עם תפיסתו: 'מתברר כי הזמן שבו הייתה התורה תפארתם של ישראל לא השפיע בהכרח על דרכם של שני החכמים, ששניהם היו גדולים בתורה, ולפיכך – אמר אורכך בשנינות רבה – "אין כאן סיפור מופת על איש מופת ולא תוכחה נגד קנאות, אלא פרק מתוך ספר המעשים"' (עמ' 146). אמנם אי אפשר

תקופה זו, שנפתחה באסון כבד ורב משמעות בעיני עגנון – שרפת ביתו בגרמניה וחזרה כמעט בהולה לארץ – שיאה בהוצאת מהדורה ראשונה בעלת ארבעה כרכים של 'כל סיפוריו של ש"י עגנון' בשנת 1932. בפרק החמישי, הנקרא באופן סימפטומטי 'פנים אחרות', בתארו את 'הכנסת כלה', לאור מאפיין את עגנון כדיוקנאי של ימים עברו, של 'התרבות, ההווי, המנהגים, האמונות והדעות שרווחו בתחילת המאה התשע-עשרה', של 'עולם יהודי שהיה ואיננו עוד' (עמ' 80-81). ולכן אין זה פלא שכאשר הביוגרף בא להציג את עמדתו של סדן, בפרט באשר לסיפורי 'ספר המעשים', שהתחילו לצאת לאור בשנת 1932, הוא מדגיש את הקרע כביכול בתודעתו של עגנון: 'עגנון, שנתפס עד אז בעיקר כמייצגו של עולם המסורת, נתפש בעיני סדן כמי שנושא עמו בה בעת את אותותיו של המשבר' (עמ' 87). חולשתן של הדיכטומיות הנקוטות כאן בולטת לעין. בכל אופן ברור לי שהסיפורים ה'מסורתיים' של עגנון הרמוניים לא יותר משהסיפורים ה'מודרניים' שלו משבריים.⁴

לקראת סיום הפרק החמישי לאור מציין את פרסומם של שני כרכים נוספים מכתבי עגנון (עמ' 99), מציג את 'סיפור פשוט', שהופיע בכרך החמישי, ופותח את הפרק השישי בהצגת הסיפור 'תחת העץ' מתוך הכרך השישי. אגב כך הוא עוסק בעמדות הפוליטיות של הסופר, שלדעתו עגנון מיעט להביען, ובפרט ביחסו לסכסוך הערבי-היהודי בארץ, ובהמשך הפרק הדרמטי הזה, בהציגו את יצירת עגנון בסוף שנות

6 להשוואה ולפולמוס ראו למשל: ד' לנדאו, "כוונת המחבר" ביצירת עגנון, ב'יקורת ופרשנות', 35-36 (תשס"ב), עמ' 147-166; ר' טכול, 'הרב, הסופר והדרך שבין יפו וירושלים: הרב קוק ועגנון מול הזהות הציונית העת העלייה השנייה', מורשת ישראל, 2 (תשס"ו), עמ' 120-139.

4 והרי על מורכבות הדברים כבר עמדו החוקרים. ראו למשל: א' הולץ, 'המשל הפתוח כמפתח לספר המעשים לש"י עגנון', הספרות, 4 (1973), עמ' 298-333.

5 ראו: ה' ויס, "עד הנה" כמבוא לשואה, ב'יקורת ופרשנות', 35-36 (תשס"ב), עמ' 112.

הערצתם' (עמ' 159). איני יודע, ייתכן שבאותה העת נראה היה הדבר כשינוי (שהיה בעצם בלתי נהיר לקוראים), אבל כיום, במבט לאחור, נראית התפתחות יצירתו של עגנון רציפה ועקיבה לחלוטין. ההגדרות שלאור מביא בשמו של גרשם שלום נראות תקפות ליצירות רבות של עגנון מכל תקופות חייו: 'לשמר את צורות החיים שנדונו לכלייה', 'אוטוביוגרפיה מטאהיסטורית' (בהתייחסותו לסיפור 'הדום וכסא'). גם אם היה שינוי, הוא לא היה עמוק יותר מהשינויים הקודמים בהתפתחות יצירתו.

מעניין לעניין הביוגרף מגיע לכרוניקה הסוערת של זכיית עגנון בפרס נובל, שבה גם פתח את ספרו, וכך הוא יוצר כעין סיפור מסגרת. ייתכן שזה רק עניין של טעם, אבל פרס נובל מתאים בקושי לתפקיד זה, שכן כבר בימים ההם היה מפעל פוליטי. בשנת 1965 נדחתה מועמדותו של עגנון לטובת הסופר הסובייטי מיכאיל שולוחוב, שאת ספריו אין איש קורא היום, ובשנת 1966 נאלץ עגנון להתחלק בפרס עם המשוררת השוודית-היהודייה נלי זקס, 'שאת שמה לא שמע מעולם' (עמ' 177). 'הידיעה על אודות שותפתו לפרס [...] הפתיעה אותו וגרמה לו מבוכה' (שם), כותב לאור, ואפשר להוסיף שלא הייתה זו ההחלטה המביכה הראשונה ולא האחרונה של ועדת פרס נובל.

הפרק האחרון של הביוגרפיה, 'סוף דבר', מספר על פרסום כתבים מעיזבונו של עגנון, הכוללים רומנים שלא הושלמו, סיפורים שלא פורסמו או לא נכללו ב'כל סיפוריו', ספרי כינוס וכרכי איגרות. לאור מסיים את הביוגרפיה בדברים מלאי עצמה, שמן הראוי לחתום בהם גם מאמר זה: 'וכך ממשיך עגנון, שהוא יליד המאה התשע עשרה [...] לצעוד בראש שיירת הספרות העברית בפתחה של המאה העשרים ואחת – בהשקט ובבטחה' (עמ' 195).

להתכחש לשינויותו של אורבך, שניסה להקנות לסיפור זה גוון אוניוורסליסטי וסוראליסטי, אבל גם אל לנו לפספס את טיבו המאגיי-מיתי של הסיפור, המבוסס במלואו על המעשיות היהודיות המסורתיות;⁷ טיבו זה של הסיפור עשוי להבטיח לו מקום בספר כמו 'עיר ומלואה'.

בסוף שנות הארבעים ובתחילת שנות החמישים פרסם עגנון פרקים אחדים מרומן חדש, 'שירה', ומיד לאחר מכן גנז את הרומן. לאור מרחיב בדבריו הן על הרומן עצמו והן על הסיבות האפשריות לגניזתו בידי המחבר, בהן סיבות פואטיות אך בעיקר 'הסתגיוניותה של קוראים שונים, בעיקר מצד שלומי אמוני ישראל, ואלה סייעו לו מן הסתם להבין כי "שירה" הוא בעצם רומן אנרכיסטי, שבו מתפרקות כל המוסכמות ומופרים כל הציוויים' (עמ' 152-153). קשה לומר אם סברה מוגזמת זו מייצגת רק את עמדת מתנגדי הרומן או גם את עמדתו של לאור, אך בהחלט אי אפשר שלא להסכים עם סברה אחרת, הסותרת את הסברה הקודמת, והמובאת אף היא בעילום שמות, כי ב'שירה' 'השכיל האמן המבוגר והבשל להתבונן ממרום גילו [...] במורכבויות ובדקויות של הקיום האנושי מתוך רגישות בלתי רגילה והבנה פסיכולוגית עמוקה ובאמצעות לשון שקופה ומדויקת' (עמ' 153).

לאור מציין שהחל מאמצע שנות החמישים כתב עגנון בעיקר סיפורי בוטשאטש, שרובם עתידים היו כנראה להיכלל בספר 'עיר ומלואה', והוא מוסיף: 'ספק רב הוא אם קוראיו של עגנון, ואפילו המבקרים המקצועיים שליוו בתשומת לב את עבודתו, נתנו את דעתם לשינוי שחל בהתפתחות יצירתו של הסופר שהיה מושא

7 ראו: א' ליפסקר, 'טרנסגרסיה ומאגיה רדומה בסיפור של ש"י עגנון "שני תלמידי חכמים שהיו בעירנו"', אלפיים, 32 (תשס"ח), עמ' 133-148.